

ALVYDAS NOREIKA

Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Lietuva
Lithuanian Culture Research Institute, Lithuania

ASMENYBĖS SAMPRATA VYTAUTO KAVOLIO NACIONALINIO CHARAKTERIO STUDIJOSE

The Concept of Personality in Vytautas Kavolis'
National Character Studies

SUMMARY

The article deals with the concept of personality developed in Lithuanian-American sociologist Vytautas Kavolis' National Character Studies. It is argued that it is necessary to distinguish two different elements in Kavolis' concept of personality. The first element consists of a general definition of personality, while the second one includes an approach to the relationship between personality and culture. It is stated that the first element remained unchanged in all Kavolis' works on national character. Meanwhile, the second element changed throughout the sociologist's studies. To reconstruct Kavolis' concept of personality and explain why the approach towards personality and culture changed, the views of the Lithuanian-American scientist are compared with the ideas of the American sociologists Talcott Parsons and Alex Inkeles, and the British anthropologist Geoffrey Gorer.

SANTRAUKA

Straipsnyje gilinamasi į asmenybės sampratą, plėtojamą Amerikos lietuvių sociologo Vytauto Kavolio nacionalinio charakterio studijose. Įrodinėjama, kad Kavolio asmenybės sampratoje būtina išskirti du elementus. Pirmąjį elementą sudaro bendrasis asmenybės apibrėžimas, o antrąjį – požiūris į asmenybės ir kultūros santykį. Pirmasis elementas išliko nepakitęs visuose nacionaliniam charakteriui skirtuose Kavolio darbuose, o to paties apie antrąjį elementą negalima pasakyti. Rekonstruojant Kavolio asmenybės sampratą ir aiškinantis, kodėl kito požiūris į asmenybės ir kultūros santykį, lietuvių išeivių mokslininko pažiūros lyginamos su amerikiečių sociologų Talcotto Parsonso ir Alexo Inkeleso bei britų antropologo Geoffrey Gorerio idėjomis.

RAKTAŽODŽIAI: Vytautas Kavolis, Talcottas Parsonsas, asmenybė, kultūra, nacionalinio charakterio studijos.

KEY WORDS: Vytautas Kavolis, Talcott Parsons, personality, culture, National Character Studies.

Nacionalinio charakterio studijos yra pirmoji Vytauto Kavolio mokslinių tyrimų sritis. Į šių studijų subtilybes lietuvių išeivių sociologas gilinasi studijuodamas įvairiuose Jungtinių Valstijų universitetuose. Viskonsino universitete jis parašo bakalauro darbą „Culture Currents in Marginal Eastern Europe: A Case Study“ („Kultūros srovės marginalinėje Rytų Europoje: atvejo studija“) (Kavolis 1952), o Harvardo universitete – daktaro disertaciją *The Failures of Totalitarian Socialization: A Theoretically Oriented Case Study of the East German Socialization System* („Totalitarinės socializacijos nesėkmės: teoriškai orientuota Rytų Vokietijos socializacijos sistemos atvejo studija“) (Kavolis 1960). Nacionalinio charakterio studijų požiūriu taip pat reikšmingas Kavolio seminarinis darbas „National Character and Immigrant

Assimilation“ („Nacionalinis charakteris ir imigrantų asimiliacija“) (Kavolis 1954) ir jo pagrindu parengti publicistiniai straipsniai apie lietuvių tautinį būdą (Kavolis 1993 (1960); 2006 (1954)).

Minėtas tyrimų laukas iki šiol yra menkai tyrinėtas. Todėl siekiant prisidėti prie šio trūkumo užpildymo, straipsnyje bus aptarta, kaip Kavolio nacionalinio charakterio studijose apibrėžiama asmenybė. Tokį pasirinkimą lėmė dvejopos priežastys. Viena vertus, *asmenybė* yra reikšmingas Kavolio nacionalinio charakterio koncepcijos elementas. Todėl jos turinio nuskaidrinimas taip pat prisidės ir prie adekvatesnio jos supratimo. Antra vertus, *asmenybė* yra viena pagrindinių visos Kavolio sociologijos sąvokų (Noreika 2015: 41). Todėl ketinamas atlikti tyrimas leis įdėmiau pažvelgti į jos ištakas.

ASMENYBĖ KAIP POREIKIŲ-DISPOZICIJŲ SISTEMA

Esame jau ne kartą aptarę amerikiečių sociologo Talcotto Parsonso idėjų įtaką Kavolio moksliniams tyrinėjimams, kuriuos jis vykdė nuo daktaro disertacijos apgynimo 1960 m. iki mirties 1996 m., bei atskleidę didžiulį jų poveikį lietuvių išeivių sociologo teorinėms prielaidoms bei konstrukcijoms. Šiuo atžvilgiu ne išimtis yra ir studijų metais parašyti Kavolio darbai. Parsonso įžvalgomis remiamasi rengiant ir bakalauro darbą, ir seminarinį darbą, ir daktaro disertaciją – pagrindinius nacionalinio charakterio studijoms skirtus tekstus. Todėl siekdami rekonstruoti šiuose darbuose plėtojamą asmenybės sampratą, pasiremsime atitinkama Parsonso teorija.

Asmenybę Parsonsas apibrėžia kaip poreikių-dispozicijų sistemą (*system of need-dispositions*). Aiškindamas jos susiformavimą amerikiečių sociologas rašo: „Vaiko asmenybės <...> vystymasis turi būti suprantamas kaip santykinai savitos, apibrėžtos ir darnios poreikių-dispozicijų sistemos įtvirtinimas...“ (Parsons, Shils 1951: 18).

Poreikis-dispozicija yra poreikio ir jį skirtos patenkinti veiklos kompleksas. Poreikis tenkinamas vadovaujantis reikalavimais, kaip suvokti objektą, nuo kurio priklauso stokos numalšinimas, kokius jausmus jo atžvilgiu išgyventi, kalbant Parsonso žodžiais, kaip jį *katkesuoti*, ir kaip su juo elgtis; be kita ko, šie

reikalavimai implicitiškai glūdi poreikyje-dispozicijoje ir jiems spontaniškai paklūstama. Amerikiečių sociologas rašo: „Sudurtinis žodis *poreikis-dispozicija* (kurisvyvas Parsonso. – A. N. *past.*) <...> žymi grupę orientacijų (ar postuluojamą kintamąjį, kuris kontroliuoja šį orientacijų rinkinį), sekančių modelių, apimančių objekto ar objektų grupės išskyrimą, objekto ar objektų grupės kateksavimą ir tendenciją elgtis tokiu būdu, kad būtų užmegztas kateksinis (jausminis. – A. N. *past.*) ryšys su objektu“ (ten pat, p. 115). Poreikis-dispozicija, atlikdamas poreikio patenkinimo funkciją, kartu atlieka ir individo orientavimo aplinkoje bei jo motyvavimo funkcijas. Parsonsas rašo: „Poreikiai-dispozicijos <...> yra orientavimo ir elgesio objektų atžvilgiu tam tikrais būdais ir šių veiksmų sukeltų tam tikrų pasekmių laukimo tendencijos“ (ten pat, p. 114–115).

Parsonsas išskiria tris pagrindinius poreikių-dispozicijų tipus: a) poreikiai-dispozicijos, susijusios su socialinių objektų nuostatomis ir ryšiai su jais (*need-dispositions vis-à-vis the attitudes of and relationships with social objects*); b) poreikiai-dispozicijos, susijusios su kultūros standartų laikymusi (*need-dispositions vis-à-vis the observance of cultural standards*); c) vaidmenų lūkesčiai (*role-expectations*). Pirmojo tipo poreikius-dispozicijas reprezentuoja pagarba (*esteem*), meilė (*love*), pritarimas (*approval*) ir atsakas (*response*), besireiškiantys santykiuose ne tik su konkrečiais žmonėmis, bet ir jų socialiniais tipais bei grupėmis; antrojo – internalizuotos normos, ar vertybės, o trečiojo – laukimas, kad konkretų vaidmenį vaidinantis veikėjas reaguos ir žvelgs vienu, o ne kitu būdu, ir pasirengimas

reaguoti tokiu būdu, kokiu šis tikisi, pavyzdžiui, vaikas iš motinos tikisi, kad ši į jį reaguos su meile ir pritarimu, ir yra pasirengęs atsakyti meile bei pagarba.

Į Parsonso asmenybės teoriją gilinęsis amerikiečių psichologas Alfredas Lee Baldwinas atkreipia dėmesį į mokslininko vartojamų terminų miglotumą (Baldwin 1961: 158–162). Jo požiūriu, aiškumo trūksta tiek bendrajai poreikio-dispozicijos sąvokai, tiek ir sąvokoms, žyminčioms konkrečius poreikius-dispozicijas. Pavyzdžiui, Baldwinas teigia, kad meilė, apie kurią kalba Parsonsas, gali būti suprantama dvejopai. Viena vertus, meilė gali būti suvokiama kaip laisvai sklendžianti, neprisirišusi prie jokio objekto. Tokia meilė gali būti patenkinta bet kokio objekto. Antra vertus, meilė gali būti nukreipta į konkretų objektą ir tik šio objekto atsakas ją gali patenkinti. Pirmojo tipo meilė yra savanaudiška ir egoistinė, o antrojo – altruistiška ir orientuota į kitą. Pirmojo tipo meilę Baldwinas įvardija meilės poreikiu (*need to love*), o antrojo – meilės sentimentu (*sentiment of love*). Amerikiečių psichologas tvirtina, kad Parsonsas blaškosi tarp šių dviejų meilės prasmų. Baldwinas tikina, jog tą patį galima pasakyti ir apie kitų sąvokų vartoseną: „Neaišku, kaip Parsonas ketina meilės, pagarbos ir kitas sąvokas pavartoti. Vienais atvejais jis jas vartoja vienu, o kitais – antraip“ (ten pat, p. 159).

Kavolio nacionalinio charakterio studijoje bendroji asmenybės samprata yra menkai išplėtotą. Tačiau iš atskirų tekstuose esančių užuominų galima spręsti, kad lietuvių išeivių sociologo pozicija iš esmės nesiskiria nuo Parsonso požiūriu. Savo pobūdžiu kavoliškosios psichologinės savybės panašios į parsonsiškuosius

poreikius–dispozicijas. Kaip ir poreikis-dispozicija, kavoliškoji savybė tuo pat metu yra ir poreikis, ir nusiteikimas poreikio objektą suvokti vienokiu, o ne kitokiu būdu ir atitinkamai su juo elgtis. Turbūt aiškiausiai Kavolio požiūris į psichologines savybes kaip poreikius-dispozicijas atsiskleidžia jam aiškinant tradicinius vyro ir žmonos tarpusavio santykius lietuvių kultūroje. Sociologas teigia, kad santykiyje su žmona vyras siekia patenkinti savo emocinius poreikius, kurie susiformavo jam vaikystėje intensyviai bendraujant su motina. Tačiau nesulaukus deramo atsako jie lieka nepatenkinti, o tai savo ruožtu lemia komplikuotus poros santykius. Kavolis rašo:

Bet vedęs vyras savo jausminiam pasauliui iš viso neturi išreiškimo formos nei būdo: ir tai ne tik viena iš priežasčių girtuokliavimui, bet ir dalinė priežastis to mūsų tautosakai gana būdingo vedybinio gyvenimo traktavimo, kaip savotiško proziško nusivylimo po trapaus ir efemeriško klėtėlės lankymo, mergelės lelijėlės ir bernelio dobilėlio simbolistikos laikotarpio. Vyras pradeda rodyti žmonai agresyvumo, išplaukiančio iš to, kad jina nepajėgia patenkinti jo beviltiškai išvystyto jausmų

pasaulio, nepajėgia išpildyti to pažado, kurį motina yra savo pilnutiniu kontaktu davusi... (Kavolis 2006(1954): 306).

Kavolio ir Parsonso pateikiamų asmenybės sampratų panašumą liudija ir tai, kad lietuvių išeivių sociologo nagrinėjamos psichologinės savybės atitinka amerikiečių sociologo išskirtas poreikių-dispozicijų rūšis. Vienas jų galima priskirti poreikiams-dispozicijoms, susijusioms su socialinių objektų nuostatomis ir ryšiais su jais (pvz., žr. Kavolis 1996 (1954): 101–110), o kitas – poreikiams-dispozicijoms, susijusioms su kultūros standartų laikymusi (Kavolis 1954: 51–69). Kavolio nacionalinio charakterio studijose figūruoja ir trečioji parsonsiškoji poreikių-dispozicijų rūšis – vaidmenų lūkesčiai. Vaidmenų lūkesčių kompleksus („psichologinius tarpasmeninės sąveikos modelius“) Kavolis laiko nacionalinio charakterio pagrindu ir teigia, kad pagrindinis nacionalinio charakterio studijų uždavinys – juos nustatyti.

Atsižvelgiant į išdėstytus argumentus, galima teigti, kad kaip ir Parsonsas, Kavolis asmenybę apibrėžia kaip poreikių-dispozicijų sistemą.

ASMENYBĖ IR KULTŪRA

Nepaisant atskleisto panašumo, Kavolio ir Parsonso asmenybės sampratos ne visiškai sutampa. Jų skirtumai atsiskleidžia gilinantis į tai, kaip abu mokslininkai apibrėžia asmenybės ir kultūros santykį.

Parsonso kultūros teorija yra paremta keturiomis prielaidomis. Pirma, kultūrą sudaro normos, ar vertybės. Antra, šios normos yra įkūnytos simboliuose. Nor-

mų simbolizacijos funkciją gali atlikti dvasinės kultūros (religijos, filosofijos, meno, mokslo, moralės, teisės) kūriniai, neverbalinė kūno kalba (gestai), natūrali kalba. Taip pat jas gali žymėti kokia nors asmenybės, organizmo ar fizinio objekto savybė. Kalbant apie fizinius objektus, prie jų priskirtini ne tik gamtiniai objektai, bet ir materialinės kultūros objektai – gamybos priemonės bei produktai¹.

Trumpai tariant, normas gali įkūnyti bet kas. Trečia, kultūrą sudarančios normos yra institucionalizuotos socialinėje sistemoje. Todėl jos yra bendros (*shared*) visiems tai socialinei sistemai priklausančiams individams. Ketvirta, normos yra internalizuotos individų asmenybėse.

Paskutiniai prielaida yra ypač svarbi mūsų svarstomo klausimo požiūriu. Pagal Parsoną, internalizuotos normos kontroliuoja visus be išimties asmenybę sudarančius poreikius-dispozicijas. Amerikiečių sociologas teigia:

Su socialiniais objektais susiję poreikiai-dispozicijos linę turėti vertybinių standartų komponentus, linę turėti ta prasme, kad <...> bet koks ryšys tarp ego ir socialinio objekto ilgalaikėje perspektyvoje yra kontroliuojamas vertybinių standartų ir kad šie ilgalaikiai ryšiai yra tarpininkaujami poreikių-dispozicijų. Vaidmenų lūkesčiai, būdami integruoti į objektinius ryšius, yra internalizuotos vertybės, todėl jie, savaime suprantama, savyje talpina vertybinius standartus. Ir galiausiai *vertybiniai* (kursyvas Parsonso. – A. N. *past.*) poreikiai-dispozicijos patys yra internalizuoti kultūros standartai... (ten pat, p. 116–117).

XX a. septintojo dešimtmečio pradžioje amerikiečių sociologas Dennisas Hume'as Wrongas prikišo Parsonsiui, kad šis, plėtodamas asmenybės sampratą, išpūtes kultūros normų reikšmę. Kritiko nuomone, ne menčiau nei kultūros normos individo asmenybę bei jo elgseną sąlygoja ir tokie veiksniai kaip biologiniai polinkiai (instinktai), ekonominiai interesai ir valdžios troškimas (Wrong 1970 (1961)). Kiek tokie priekaištai pagrįsti? Nors neretai bendrosios Parsonso formulotės skamba taip, kad atrodo, jog

kritikas yra visiškai teisus apibūdinamas amerikiečių sociologo asmenybės sampratą, vis dėlto detalesnė pastarosios analizė atskleidžia, jog yra ne visai taip.

Iš tikrųjų polinkių (*drives*) Parsonsas nelaiko savarankiškais psichologiniais veiksniais. Anot jo, polinkiai asmenybės lygmenyje reiškiasi kaip sudėtiniai poreikių-dispozicijų elementai ir kaip poreikiai-dispozicijos, taip ir jie kontroliuojami kultūros normų. Kultūra suteikia iš prigimties neapibrėžtiems polinkiams formą: nurodo, kokių konkrečiai objektų norėti. Parsonsas teigia: „Asmenybės kaip sistemos yra visiškai persmelktos kultūros – pati poreikių-dispozicijų, kurios sudaro asmenybę, struktūra yra organinės energijos įliejimas į įsipareigojimų vertybinių orientacijų alternatyvoms struktūrą“ (ten pat, p. 181). Šiuo atveju amerikiečių sociologas seka tuo metu (XX a. 4–6 dešimtmečiais) klestėjusiu neofroidizmu, kuris socialiniuose ir humanitariniuose moksluose išpopuliarino idėją apie plastišką biologinę žmogaus prigimtį ir neribotas galimybes ją kultūriškai formuoti.

Nors negalima sutikti su Wrongo teiginiu, kad Parsonsas asmenybę traktuoja kaip tikslų kultūros atspindį. Toks teiginys teisingas kitų neofroidistų, pavyzdžiui, amerikiečių antropologų Ruth Benedict ir Margaret Mead, tačiau ne Parsonso atžvilgiu. Amerikiečių sociologas įrodinėja, kad socialinėje struktūroje institucionalizuotų kultūros normų internalizacija yra ne mechaninis, bet kūrybinis procesas. Parsonsas rašo:

<...> Asmenybės kaip konkrečios veiksmo sistemos integracija niekada negali būti paprastas vertybių sistemos „atspindėjimas“.

mas“ ar „realizacija“. Ji privalo apimti tokios vertybių sistemos priderinimą prie objekto situacijos ir organizmo reikalavimų. Dėl to darytina prielaida, kad vertybių sistemos integracija į veiksmą nebus tobula. Kompromiso, išsisukinėjimo ir daugiau ar mažiau atviro konflikto elementai bus neišvengiami (ten pat, p. 145).

Citatoje minimą poreikį priderinti bendrąją vertybių sistemą prie objekto situacijos ir organizmo reikalavimų mokslininkas aiškina šitaip: kultūros normos yra santykinai apibendrintos orientacijos (*generalized orientations*) ir dėl to konkrečioje situacijoje jos turi būti sukonkretintos („diferencijuotos“) taip, kad leistų patenkinti poreikį ir patirti pasitenkinimą. Tad kūrybiškai perimdama minėtas normas, asmenybė susikuria asmeninę vertybių sistemą (*personal value system*), kuri skiriasi tiek nuo institucionalizuotos kultūros normų sistemos, bendros visiems toje socialinėje struktūroje dalyvaujantiems individams, tiek ir nuo kitų asmeninių vertybių sistemų.

Gilinantis į Kavolio poziciją asmenybės ir kultūros santykių atžvilgiu, būtina daryti skirtį tarp lietuvių išievių mokslininko bakalauro darbo „Kultūros srovės marginalinėje Rytų Europoje: Atvejo studija“ ir seminarinio darbo „Nacionalinis charakteris ir imigrantų asimiliacija“. Taip elgtis skatina tai, kad šiuose darbuose plėtojamas nevienodas požiūris ne tik į asmenybės ir kultūros santykį, bet ir į pačią kultūrą, o tai savo ruožtu papildomai komplikuoja mūsų temos nagrinėjimą.

Bakalauro darbe kultūrą Kavolis supranta plačiausia prasme. Kultūra jam yra viskas, kas sukurta žmogaus. Taip plačiai suprantamą kultūrą Kavolis skirs-

to į materialinę kultūrą (*material culture*), socialinę kultūrą (*social culture*) ir mentalinę kultūrą (*mental culture*). Pirmajai priskiria ūkinės veiklos žinias, priemones bei produktus, antrajai – socialines institucijas, o trečiajai – vertybes.

Kavoliškasis kultūros supratimas smarkiai pranoksta Parsonso kultūros apibrėžimą. Kultūrai amerikiečių sociologas nepriskiria nei ūkinės veiklos priemonių bei jos produktų, nei socialinių institucijų pačių savaime. Socialinės institucijos, anot jo, priklauso socialinei sistemai, vienai iš socialinio veiksmo posistemų, o ūkinės veiklos priemonės ir produktai – ekonomikos sistemai (*economy*), kuri yra viena iš visuomenės (*society*) – tam tikro tipo socialinės sistemos – posistemų, atliekančių prisitaikymo prie gamtinės aplinkos funkciją. Kultūra, kaip jau minėta, Parsonsiui visų pirma yra normos, o objektai ir jų savybės priskirtini kultūrai tik tiek, kiek jie yra normų simboliai, ar tai, ką Kavolis vadina mentaline kultūra. Todėl lietuvių išievių sociologas, plėtodamas savąją kultūros koncepciją, Parsonso idėjomis gali pasinaudoti ribotai. Labiausiai jam jos praverčia aiškinant mentalinę kultūrą.

Kultūrą sudarančias vertybes Parsonsas skirsto į ekspresyvinės ir kognityvinės normas bei į vertybinių orientacijų standartus (*standards of value-orientation*). Kiekvienos rūšies vertybės, amerikiečių sociologo įsitikinimu, atlieka konkrečias funkcijas. Ekspresyvinės normos reguliuoja emocinį asmenybės santykį su socialiniais ir kultūriniais objektais, kognityvinės – pažintinį santykį. Vertybinių orientacijų standartai sprendžia orientacijų konfliktus ir nurodo, kuriai iš konf-

liktuojančių orientacijų teikti pirmenybę. Atsižvelgiant į tai, kokius konfliktus – kognityvinius, ekspresyvinius ar vertybinius – sprendžia, vertybinių orientacijų standartai skirstomi į kognityvinius, vertinamuosius ir moralinius standartus (*cognitive, appreciative and moral standards of value-orientation*). Ekspresyvinės normos reprezentuoja menas, kognityvines normas – empirinis mokslas, estetinio vertinimo standartus – skonio koncepcijos, kognityvinius standartus – tiesos teorijos, o moralinius standartus – gėrio (moralės) teorijos.

Ekspresyvinės ir kognityvines normas bei vertybinių orientacijų standartus Parsonsas laiko pagrindinėmis kultūrą sudarančiomis vertybių sistemomis. Tačiau be jų jis pripažįsta egzistuojant dar vieną papildomą sistemą – pasaulėžiūrą (Parsons 1951: 348–379). Ši sistema, amerikiečių sociologo teigimu, apibrėžia pačius bendriausius būties, pažinimo, jausenos ir moralinės atsakomybės pagrindus. Šie pagrindai gali būti dedami dvejopu būdu – pasitelkus arba ideologiją (*ideology*), arba religiją (*religion*). Pirmuoju atveju bus labiau remiamasi empirinėmis ir kognityvinėmis prielaidomis, o antruoju – neempirinėmis ir moralinėmis prielaidomis. Pasaulėžiūrinės vertybės Parsonsui reprezentuoja filosofinės ir teologinės teorijos.

Mūsų svarstymų kontekste svarbu tai, kad ūkinės veiklos žinias, kurias Kavolis priskiria prie materialinės kultūros, Parsonsas laiko sudėtine kognityvinių normų sistemos dalimi. Mat kaip ekonominis, taip ir visas likęs mokslinis žinėjimas, jo įsitikinimu, pasižymi instrumentiniu pobūdžiu – atlieka prisitaikymo prie išorinės aplinkos funkciją.

Plėtojant mentalinės kultūros koncepciją Parsonso kultūros teorija Kavoliui pasitarnauja dviem būdais. Pirmasis susijęs su mentalinės kultūros struktūravimu. Pasiremdamas Parsonsu, mentalinę kultūrą Kavolis skirsto į įsitikinimų sistemas (*belief systems*), ekspresyvinio simbolizmo sistemas (*systems of expressive symbolism*) ir kultūrinę vaidmenų struktūrą (*cultural role structure*). Pirmojo tipo kavoliškas sistemas sudaro ne kas kita, o tai, ką Parsonsas vadina kognityvinėmis normomis, antrojo – ekspresyvinės normos, o kultūrinę vaidmenų struktūrą – vertybinių orientacijų standartai. Nors teoriškai apibrėždamas mentalinės kultūros organizaciją Kavolis nemini religijos, tačiau jam praktiškai analizuojant kultūros difuzijos procesus, kurie veikė lietuvių kultūrą, ji figūruoja (Kavolis 1952: 111–113); kaip ir tai, ką Parsonsas vadina ideologija (ten pat, p. 125–126). Antrasis būdas susijęs su mentalinę kultūrą sudarančių vertybių lokalizavimu. Pastarąsias lietuvių išsiviečių sociologas lokalizuoja ne tik dvasinės kultūros kūriniuose, bet ir materialiniuose bei socialiniuose objektuose ir jų tarpusavio santykiuose. Šiuo atveju sekama Parsonso nuostata apie kultūrą ir kitus socialines tikrovės elementus mąstyti ne kaip apie izoliuotas, bet glaudžiai susipynusias ir tik analitiškai atskiriamas sistemas. Vadovavimasis šia nuostata ypač atvirai atsiskleidžia materialinę, socialinę ir mentalinę kultūrą Kavoliui traktuojant kaip kultūros aspektus, o ne kaip savarankiškas sudedamąsias jos dalis. Trumpai tariant, materialinė, socialinė ir mentalinė kultūros yra analitinės kategorijos, kuriomis žymimi reiškiniai tikrovėje egzistuoja persipynę.

Iš to, kas pasakyta, galima teigti, kad anot Kavolio, visa kultūra sueina į santykį su asmenybe per mentalinę kultūrą. Šią kultūrą sudarančios vertybės internalizuojamos asmenybės ir valdo jos nuostatas bei elgesį objektų ir jų tarpusavio santykių atžvilgiu. Tačiau kokiu mastu internalizuojamos, lietuvių išeivių sociologas atvirai neišdėsto. Apie tai galima spręsti tik netiesiogiai – iš to, kaip aiškinamas kultūros difuzijos procesas.

Kavolis laikosi pozicijos, kad svetimos kultūros elemento perėmimas yra ne pasyvus, bet aktyvus procesas. Pagal jį, tarp perimamo elemento ir perimančiosios kultūros vyksta dvipusė sąveika. Viena vertus, perimamas elementas kultūros yra interpretuojamas ir jam suteikiama nauja prasmė (vertė). Tokiu būdu jis yra priderinamas prie egzistuojančios vertybių sistemos ir tampa integralia besiskolinančiosios kultūros dalimi. Priešingu atveju perimtas elementas liktų izoliuotas ir nepajėgus pilna jėga veikti asmenybės nuostatų bei elgesio. Kavolis rašo: „Kultūros sistemos struktūra yra vienas iš reikšmingiausių apribojimų kalbant ne tik apie tai, kokie kultūros bruožai bus pasiskolinti, bet ir apie tai, kaip (pabraukta Kavolio. – *A. N. past.*) jie bus pasiskolinti, t. y. apie tai, kokią prasmę jie turės po perėmimo. Skolinimasis gali būti priverstinis, bet ne interpretacija. Pastaroji sukuria motyvacinę kultūros objekto reikšmę“ (ten pat, p. 4). Antra vertus, perimamą elementą veikia ne tik perimančioji kultūra, bet ir pirmasis – antrąją. Kavolio teigimu, „pasiskolintas elementas niekada nėra izoliuotas ir pasyvus“ (ten pat, p. 4) ir ilgalaikėje perspektyvoje sukels pokyčius jį pasiskolinusioje kultūroje.

Kavolio kultūros difuzijos aiškinime jokia reikšmė neteikiama asmeniniam veiksmui. Tyliai daroma prielaida, jog atskiro individo patirtis bei poreikiai neturi įtakos nei skolinių interpretavimo procesams, nei vėlesnei jų metu gautų prasmų dinamikai. Lemiamas vaidmuo difuzijos procesuose skiriamas vertybėms ir jas valdančiai logikai, kurie yra bendri visiems besiskolinančiai kultūrai priklausantiems individams. Galiausiai Kavolio bakalauro darbe neužsimenama ir apie tai, kad individas galėtų bendros vertybių sistemos, susiformavusios nurimus visiems skolinių sukeltiems pokyčiams, pagrindu susikurti asmeninę vertybių sistemą. Todėl galima teigti, kad minėtame darbe laikomasi požiūrio, jog asmenybė ir kultūra idealiai sutampa.

Minėtą Kavolio požiūrį į asmenybės ir kultūros santykį galėjo lemti dvi priežastys. Pirmą, formuluodamas bakalauro darbe tyrimo uždavinius, lietuvių išeivių sociologas atsiriboja nuo gilinimosi į tai, kaip lietuvių kultūroje buvo interpretuojami skoliniai ir kokias vertybines pasekmes jie sukėlė, ir visą dėmesį sutelkia į pačius skolinimosi faktus: ką, iš kokios kultūros ir kokiu laikotarpiu lietuviai pasiskolino. Galbūt jei būtų neignoravęs to, kaip lietuvių kultūroje buvo interpretuojami skoliniai ir kokius vertybinius pokyčius jie sukėlė, jis būtų priėjęs išvados, kad visuose šiuose procesuose didesnę ar mažesnę vaidmenį vaidina ir asmeninis veiksnys ir kad jo negalima visiškai atmesti ir kalbant apie bendrų vertybių internalizaciją. Tokio spėjimo pagrįstumą didina tai, kad bakalauro darbe randame suformuluotą prielaidą apie tai, jog svetimieji elementai gali būti pasisavinami ne visų

besiskolinančiai kultūrai priklausančių žmonių, bet atskirų jos socialinių klasių (ten pat, p. 144–145). Kas turima omenyje, pademonstruojama straipsnyje „Lietuvių kultūros vertinimai“, parengtame bakalauro darbo pagrindu. Jame lietuvių kultūra dalinama į bajorijos ir liaudies kultūras ir svarstoma, kaip kiekvienoje iš jų vyko skolinimasis iš svetimų kultūrų (Kavolis 2006 (1952): 296–298). Kavolis teigia:

Lietuvių kultūroje per ilgus metus ant savosios kultūros pagrindo susiklostė ištiesi sluoksniai lenkiškos kultūros nuosėdų. Lietuviškosios kultūros pagrindų saugotojas buvo liaudis, ir kas ant šio pagrindo buvo vėliau svetimų kultūrinių įtakų sukrauta, neišstūmė pagrindų iš vietos ir su jais nesuliejo, bet paliko daugiausia sugerta aukštesnių socialinės santvarkos sluoksnių, bajorijos (ten pat, p. 296).

Suteikiant ir socialinėms grupėms, o ne vien tik tautai kaip nedalomam vienetui, aktyvų vaidmenį kultūros difuzijos procesuose žengiamas didelis žingsnis link atskirų individų reikšmės šiuose procesuose pripažinimo.

Antroji priežastis susijusi su pagrindinės Kavolio bakalauro darbo temos kilmės kontekstu. Kaip nurodo pats lietuvių išeivių sociologas, pirminis darbo sumanymas buvo aprėpti kultūros difuzijos procesus plačiame Rytų Europos regione: „Šio tyrimo tikslas – apžvelgti keletą kultūrinės sąveikos marginalinėje Rytų Europoje istorijos aspektų, išanalizuoti kai kuriuos susijusius mechanizmus ir procesus, ketinant toliau plėtoti kultūrinių srovių teoriją, ir ištirti socialines ir politines praeities kultūrinių srovių pasekmes dabarties visuomenėms“ (Kavolis 1952: 28). „Marginalinei Rytų

Europai“ priskiriamos lenkų, ukrainiečių, lietuvių, baltarusių ir latvių visuomenės bei kultūros (ten pat, p. 150). Būtiną pažymėti, kad dėl savo platumo ir sudėtingumo pirminis sumanymas nebuvo pilnai įgyvendintas. Kultūros difuzijos procesai „marginalinėje Rytų Europoje“ buvo aptarti tik tiek, kiek jie lietė lietuvių kultūrą.

Pirminį bakalauro darbo sumanymą, ko gero, inspiravo Kavolio pažintis su britų antropologo Geoffrey'o Gorerio knyga *The People of Great Russia: A Psychological Study (Didžiosios Rusijos žmonės: psichologinė studija)* (Gorer, Rickman 1962 (1949)). Šioje knygoje svarstomos rusų nacionalinio charakterio ypatybės, formuluojama savo laiku dideles kontroversijas sukėlus *vystymo hipotezė (The Swaddling Hypothesis)* apie šių ypatybių sąsajas su ankstyvoje vaikystėje patirtu tvirtu vystymu. 1949 m. rašytame knygos įvade randame nagrinėjamos temos požiūriu svarbų pamąstymą:

Aš pats – ir, kiek žinau, niekas kitas – neatliko žmonių, gyvenančių didžiarusių kaimynystėje, tyrimų, kurie prilygtų pastarajam. Gali būti įdomu išdėstyti mano dabartines (labai preliminaras) hipotezes apie šių kaimyninių visuomenių santykius su didžiarusiais, suformuluotas remiantis apklausomis vietoje (*spot interviewing*) ir literatūros skaitymu. Kalbant apie žmones, gyvenančius šiaurės vakaruose ir pietryčiuose, baltarusius ir ukrainiečius, atrodo, kad čia nėra dramatiško pasikeitimo, „kultūros ribos“, kaip atrodytų, kad turėtų būti, o tik laipsniškas papročių ir nuostatų pasikeitimas, kuris savo ruožtu atitinkamai pereina į Baltijos valstybes ir Lenkiją. Ir, priešingai, atrodo, kad griežtai nubrėžta „kultūros riba“ egzistuoja pietuose ir pietryčiuose, kur gyvena kazokai ir įvairios Kaukazo tautelės;

kontrastas, ženklintas kalbos, socialinės organizacijos ir kai kuriais atvejais religijos skirtumų (Gorer, Rickman 1962 (1949): xxiii–xxiv).

Kavolį suintriguoja citatoje minimos hipotezės ir savo bakalauro darbe jis siekia jas patikrinti suteikdamas joms priešastinį pavidalą: ar ir koku laipsniu rusų kultūra ir jai būdingas asmenybės tipas paveikė minėto regiono kultūras ir asmenybės tipus. Tačiau, kaip minėta, pilnai aprėpti viso Gorerio nužymėto regiono nepavyksta. Į jį pažvelgiama tik per lietuvių kultūros prizmę. Naudodamas istorinį-lingvistinį metodą, kuris paremtas kalbos skolinių analize, Kavolis įtikinamai pademonstruoja, kad iki XIX a., kada liovėsi gyvuoti Abiejų Tautų Respublika, rusų kultūra labai neženkliai paveikė lietuvių kultūrą. Didžioji dalis lietuvių kultūroje atrandamų skolinių, pagal jį, atkeliavo iš lenkų ir baltarusių kultūrų, o į šias jie pateko iš Vakarų kultūros. Kavolis pripažįsta, kad per baltarusius lietuvių kultūrą pasiekė ir Bizantijos įtaka, tačiau jai neteikia didelės reikšmės (Kavolis 1952: 131).

Imdamasis Gorerio suformuluotų hipotezių Kavolis perima ir pastarojo požiūrį į asmenybės ir kultūros santykį. Britų antropologas priklauso prie tų nacionalinio charakterio studijų atstovų, kurie asmenybę be išlygų tapatina su kultūra ir iš pastarosios sprendžia apie pirmąją. Kultūroje Goreriui atrodo viskas darniai tarpusavyje susiję ir dėl to jis daro išvadą, kad kiekvieną konkrečią kultūrą atitinka vienas visiems tos kultūros nariams bendras asmenybės tipas. Dėl pastarojo momento britų antropologas, kaip ir kiti panašiai mąstę tyrinėtojai (Ruth

Benedict, Margaret Mead), buvo griežtai kritikuojamas (Lindesmith, Strauss 1950: 589–590). Kritikams abejonių kėlė tiek naudojama tyrimų metodologija, tiek ir prielaida apie psichologinį tam tikros kultūros individų homogeniškumą.

Lyginant su bakalauro darbu, seminariniame darbe „Nacionalinis charakteris ir imigrantų asimiliacija“ Kavolio požiūris tiek į kultūrą, tiek ir į asmenybės santykį su ja smarkiai pasikeičia. Kultūros apibrėžimo apimtis susiaurėja iki to, kas bakalauro darbe vadinama mentaline kultūra, – vertybių – ir taip priartėja prie parsonsoniškojo supratimo. Nuo Parsonso Kavolis skiriasi tik tuo, kad iš vertybių buveinių sąrašo išbraukia materialinės kultūros objektus ir palieka tik dvasinės kultūros kūrinius bei socialinę sistemą, kuri bakalauro darbe vadinama socialine kultūra.

Nusakydamas asmenybės santykį su kultūra Kavolis vadovaujasi prielaida, jog pirmoji gali didesniu ar mažesniu mastu nesutapti su antrąja. Remiantis šia prielaida, asmenybė ir kultūra traktuojami kaip du santykinai savarankiški nacionalinio charakterio determinantai. Būtina atkreipti dėmesį, kad kalbant apie asmenybės ir kultūros nesutapimą turimi mintyje ne atskiri individai, bet visi tam tikrai kultūrai priklausantys individai ar jų grupės.

Kaip matome, seminariniame darbe Kavolio pozicija asmenybės ir kultūros santykio atžvilgiu ir toliau skiriasi nuo Parsonso požiūrio. Net galima tvirtinti, jog skirtumas tarp jų netgi padidėja. Teigdamas, kad asmenybės internalizuotos vertybės gali būti nevysiškai izomorfiškos bendrosioms vertybėms, amerikiečių sociologas nenori pasakyti, kad as-

menybėje gali būti elementų, kurių nereguliuotą kultūra. Pagal jį, visi asmenybės elementai yra valdomi bendrų vertybių, nors ir interpretuojamų individualiai. Kitaip sakant, individo susikurta asmeninė vertybių sistema niekada nepraranda ryšio su bendrąja vertybių sistema: ji yra tam tikras dalinis pastarosios variantas. O Kavolio atveju asmenybės ir kultūros nesutapimas reiškia, kad asmenybėje gali būti didesnis ar mažesnis skaičius elementų, niekaip nekontroliuojamų kultūros.

Ieškant teorinių Kavolio požiūrio į asmenybės ir kultūros santykį, plėtojamo jo seminariniame darbe, ištakų būtina atkreipti dėmesį į amerikiečių sociologą Alexą Inkelesą. Apie 1950 m. nacionalinio charakterio studijos patyrė kritikos bangą, po kurios jų reputacija pradėjo menkti, o jos pačios išsikvėpti. Šiame kontekste Inkelesas svarbus tuo, kad buvo vienas iš nedaugelio, kurie bandė gelbėti ir gairinti nacionalinio charakterio studijas. 1954 m. jis paskelbia tyrimų programą, kurioje siekiama atsižvelgti į visą ligotinę nacionalinio charakterio studijų kritiką ir atitinkamai pataisyti teorines ir metodologines jų gaires. Tarp Inkeleso pakoreguotų dalykų yra ir šiose studijose buvusi nepaprastai populiarinė nuostata iš kultūros ypatybių spręsti apie asmenybę ir jos organizaciją. Amerikiečių sociologas siūlo neskubėti to daryti. Jo teigimu, pirma būtina kiekvieną iš jų iširti atskirai ir tik po to spręsti apie jų santykius:

Trumpai tariant, kad nustatytume sisteminės tarpusavio sąsajas tarp modalinės asmenybės ir kultūrinių ar institucinių modelių, privalome matuoti turimus susieti elementus atskirai. Tai reikalauja, kad teiginiai apie modalinę asmenybę

būtų išvesti iš *individu* tyrimų, o ne kultūros temų ar institucinės struktūros, ne mažiau, nei tos temos ar struktūra būtų išvestos iš duomenų ir analizės, *nepriklausomos* nuo tos, iš kurios modalinė asmenybė yra išvedama. Daryti ką nors mažiau – rimtai rizikuoti įsisukti į ydingą ratą ir, žinoma, minimizuoti šansus adekvačiai susieti asmenybę su sociokultūrine struktūra ir funkcionavimu (Inkeles, Levinson 1954: 1014).

Citatoje užsimenama ir apie tai, kuo nuostata iš kultūros spręsti apie asmenybę yra ydinga. Pirmiausia nurodoma, kad iš kultūros sprendžiant apie asmenybę patenkama į ydingą ratą. Jis susidaro dėl to, kad iš kultūros ypatybių išvedus asmenybės savybes, paskui pastarosiomis aiškinamos pirmosios. Galiausiai modalinės asmenybės sąvoka, kuri žymi *ne visiems* tam tikros kultūros žmonėms, o tik didesnei ar mažesnei jų *daliai* būdingas psichologines savybes bei jų kompleksus, norima pasakyti, kad bandant kultūros pagrindu rekonstruoti tai kultūrai būdingą asmenybės organizaciją ir funkcionavimą nepastebima jos aplinkoje egzistuojančios asmenybės tipų įvairovės. Kas turima mintyje, gerai paaiškina britų psichologo Henry'o Victorio Dickso atlikta rusų nacionalinio charakterio analizė (Dicks 1952). Remdamasis apklausų duomenimis ir juos lygindamas su žiniomis apie tradicinę rusų kultūrą, Dicksas įtikinamai pademonstravo, kad dalies rusų – priklausančių sovietiniam elitui – asmenybė neatitinka tradicinės rusų kultūros. Pastaroji suponuoja oralinį asmenybės tipą, pasižymintį tokiomis psichologinėmis savybėmis kaip, viena vertus, noras viską suvartoti (omnivorousness), poreikis patirti greitą ir pilną pasitenkinimą, maniškas visagalybės jausmas,

optimistinis tikėjimas neribotomis pasiekimo galimybėmis, vitališkumas, spontaniškumas, anarchiškas reikalavimas panaikinti visas ribas bei apribojimus ir, antra vertus, melancholija, apatija, uždarumas ir įtarumas, nerimastingas ir niūrus paklusnumas, moralinis mazochizmas ir stiprios bei savavališkos valdžios idealizavimas (ten pat, p. 168–169). Toks asmenybės tipas, tyrinėtojo teigimu, būdingas visuomenės daugumą sudarantiems eiliniams rusams. O sovietinis rusų elitas, pasak jo, pasižymi analinės asmenybės bruožais, kaip antai ambivalencijos nebuvimas, susilpnėjusi tolerancija objektams, suvokiamiems kaip priešiški, aktyvumas, energingumas, nuoširdus pasišventimas reikalui, ryžtingumas, optimizmas, atkaklumas, gebėjimas priimti teisingais laikomus sprendimus, reiklumas savo ir kitų silpnybėms bei klaidoms (ten pat, p. 120).

Vadovavimąsi minėtomis Inkeleso rekomendacijomis ir matome Kavolio seminariniame darbe. Siekdamas nustatyti lietuvių nacionalinio charakterio ypatybes, Kavolis atskirai gilinaisi į lie-

tuvių asmenybės bruožus, socialinės struktūros ypatumus ir lietuvių kultūrai būdingas vertybes. Lietuvių asmenybės bruožus jis siekia rekonstruoti remdamasis liudijimais, daugiausia svetimšalių, apie tautiečių psichologiją ir statistiniais duomenimis apie lietuvių elgsenos ypatybes Jungtinėse Valstijose. Tačiau kartu neužmirštama pabrėžti preliminaraus tokios rekonstrukcijos pobūdžio. Pagal Kavolį, tikrąjį lietuvių asmenybės vaizdą gali atskleisti tik plataus masto empirinis atskirų individų tyrimas.

Baigiant straipsnį būtina pažymėti, kad žvelgdami į Kavolio darbus, parašytus po 1954 m., matome, jog prielaidos apie tai, kad asmenybėje gali egzistuoti elementų, nereguliuojamų kultūros, iš esmės nebelieka. Asmenybę, jos organizaciją bei dinamiką siekiama išskaityti iš kultūros. O XX a. 8 dešimtmečio pradžioje Kavoliui įsitraukus į lyginamąsias civilizacijų studijas, atsiranda ir pripažinimas, kad tekstuose įkūnytose vertybės gali būti atskirų individų ar jų grupių interpretuojamos ir sukuriamos savitos dalinės jų versijos.

IŠVADOS

Kavolio nacionalinio charakterio studijose plėtojama asmenybės samprata yra nepakankamai vientisa. Jos vientisumą griauna besikeičiantis požiūris į asmenybės ir kultūros santykį. Vienu atveju pripažįstama, jog visos psichologinės savybės yra kontroliuojamos kultūros normų, be jokių iškraipymų internalizuotų asmenybėje. O antru atveju mažtoma, jog nebūtinai visos psichologinės savybės yra kontroliuojamos kultūros

normų. Kitaip sakant, vienais atvejais asmenybė visiškai sutapatinama su kultūra, o kitais – nevisiškai.

Kavolio nenuoseklumą asmenybės ir kultūros santykio klausimu lėmė rėminis skirtingomis teorinėmis prielaidomis. Visiškai sutapatinant asmenybę su kultūra vadovaujamosi britų antropologo Geoffrey'o Gorerio idėjomis, o ne visiškai – amerikiečių sociologo Alexo Inkeleso įžvalgomis.

Literatūra

- Baldwin Alfred Lee. 1961. The Parsonian Theory of Personality. Black M. (ed.). *The Social Theories of Talcott Parsons: A Critical Examination*: 153–190. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, Inc.
- Dicks Henry Victor. 1952. Observations on Contemporary Russian Behaviour. *Human Relations* 5(2): 111–175.
- Gorer Geoffrey; Rickman John. 1962(1949). *The People of Great Russia: A Psychological Study*. New York: W.W. Norton & Company, Inc.
- Inkeles Alex, Levinson Daniel Jacob. 1954. National Character: The Study of Modal Personality and Social Systems. Lindzey G. (ed.). *Handbook of Social Psychology*: 975–1020. Cambridge, Mass.: Addison-Wesley.
- Kavolis Vytautas. 1952. *Culture Currents in Marginal Eastern Europe: A Case Study*. Dickinson College, Archives (Dickinsoniana Collection), F K21cu, p. 167.
- Kavolis Vytautas. 1954. *National Character and Immigrant Assimilation*. LLTI BR, F1-7686, p. 80.
- Kavolis Vytautas. 1960. *The Failures of Totalitarian Socialization: A Theoretically-Oriented Case Study of the East German Socialization System*. Thesis (Ph. D.) – Harvard University. Dickinson College, Archives (Dickinsoniana Collection), F K21f, p. i–v+219.
- Kavolis Vytautas. 1993(1960). Lietuviai, komunizmas ir tautinis charakteris. Gasiliūnas V. (sud.). *Metmenų laisvieji svarstymai: 1959–1989*: 314–328. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- Kavolis Vytautas. 1996 (1954). Žvilgsnis į lietuvių charakterį. Iš anglų k. vertė L. Balčiūtė. *Tautosakos darbai* 5(7): 97–110.
- Kavolis Vytautas. 2006 (1952). Lietuvių kultūros vertinimai. Aleksandravičius E., Dapkutė D. (sud.), Kavolis V. *Nepriklausomųjų kelias: Publicistikos straipsniai (1951–1965)*: 271–299. Vilnius: Versus Aureus.
- Kavolis Vytautas. 2006 (1954). Lietuvos būdas ir likimas, Aleksandravičius E., Dapkutė D. (sud.), Kavolis V. *Nepriklausomųjų kelias: Publicistikos straipsniai (1951–1965)*: 302–312. Vilnius: Versus Aureus.
- Lindesmith Alfred Ray, Strauss Anselm Leonard. 1950. A Critique of Culture–Personality Writings. *American Sociological Review* 15(5): 587–600.
- Noreika Alvydas. 2015. *Kultūra ir emocijos Vytauto Kavolio sociologijoje*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas.
- Parsons Talcott. 1951. *The Social System*. Glencoe, Ill.: The Free Press.
- Parsons Talcott. 1954 (1938). The Role of Ideas in Social Action. Parsons T. *Essays in Sociological Theory: Revised Edition*: 19–33. Glencoe, Ill.: The Free Press.
- Parsons Talcott; Shils Edward Albert. 1962 (1951). Values, Motives, and Systems of Action. Parsons T., Shils E. A. (eds.). *Toward a General Theory of Action*: 45–275. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Wrong Dennis Hume. 1970 (1961). The Oversocialized Conception of Man in Modern Sociology. Smelser N.J., Smelser W. T. (eds.) *Personality and Social Systems*: 113–124. New York, London, Sydney, Toronto: John Wiley and Sons, Inc.

Nuorodos

¹ Rekonstruojant Parsonso požiūrį į materialinę kultūrą remiamasi jo straipsniu „The Role of Ideas in Social Action“ („Idėjų vaidmuo socialiniame veiksmė“) (Parsons 1954 (1938)). Šiame straipsnyje, oponuodamas ortodoksiniams marksistams, amerikiečių sociologas įrodinėja, kad mokslinės ir kitų rūšių vertybės reguliuoja

gamybos priemonių kūrimą ir naudojimą ir tarsi išsispaudžia jose. Dėl to, jo teigimu, negalima technologijos ir kultūros griežtai atskirti, kaip kad jie daro. Tai įmanoma padaryti tik analitiniu būdu, – tvirtina Parsonsas. Iš tokios samprotavimo logikos kyla išvada, kad tas pats pasakytina ir apie gamybos produktus.